

# HANEFİ FÜRÛ' METİNLERİNDE TA'ZİR BAHSİNİN GELİŞİMİ

S. Nuri AKGÜNDÜZ\*

## Öz

Makalemizde, Hanefî fıkhnın ilk derleyicisi olarak kabul edilen İmam Muhammed'den başlayarak klasik anlamda son fakih olan İbn Âbidîn'e kadar Hanefî fukahasının kaleme almış oldukları irili ufaklı yüzlerce fûrû' metni arasında mezhebin temel çizgisini aksettiren eserler üzerinden, ceza hukukunda ta'zîr konusunu inceledik. Hanefî fıkıh tarihini üç ana döneme ayırarak bu dönemlerde yazılmış kitaplarda ta'zîr konusunun nasıl ele alındığını, nasıl bir gelişim gösterdiğini, kitapların birbiriyle ilişkilerini ve birbirine etkilerini görmeye çalıştık.

**Anahtar kelimeler:** Ta'zîr, Hanefî fıkıhı, muhtasar, ceza hukuku.

## The Development of "Ta'zir" Chapters in Hanafi Furu' Texts

### Abstract

This paper studied that how the Hanefi jurists dealt with the "ta'zir" offences and punishments, starting with İmam Muhammed who was called "the first compiler of Hanefi law" to İbn Abidin, the last "faqih" classical jurist. Among the hundreds of Hanafi law handbooks, I focused on some selected and famous Works that represent the main stream of the Hanafi school. During this paper, dividing the history of this school into three periods, I studied how these books examined "ta'zir", how they developed, and what kinds of a relationship and effect on each other were amongst them.

**Keywords:** Ta'zir, Hanefi law, handbook, criminal law.

## Giriş

Fıkıh ilmine dair eserler arasında fûrû' kitapları, mezheplerin temel görüşlerini aktarmada esas kabul edilir. Bu tür eserler, genelde namaz için temizlik hazırlığı anlamına gelen taharet konularıyla başlar, insanın ölümüyle birlikte geride bıraktığı terikenin paylaşılması ve hak sahiplerine teslimi manasına gelen ferâiz (=miras) bahisleriyle son bulur<sup>1</sup> Dolayısıyla dinin şer'î/amelî hükümlerini hemen hemen bütünüyle kapsayan bu telifler, fıkıh eserleri dendiğinde ilk akla gelen kitaplardır.

Meşhur dört Sünnî fıkıh mezhebi imamları arasında en kıdemlisi olan Ebû Hanîfe (v. 150/767)'nin fûrû'-ı fıkha dair doğrudan bir eseri yok ise de, başta Ebû Yûsuf (v. 182/798) ve Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî (v. 189/805) olmak

\* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, nuriakgunduz@hotmail.com.

1 Bu tespiti, daha çok klasik Hanefî fûrû' literatürünün temel eserleri üzerinden yapmaktayız. Diğer üç mezhebin fûrû' kitaplarının konu tertibine bir misal olarak bak. Bilal Aybakan, "Fûrû' Fıkıh Sistematiği Üzerine", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, sayı 31., s. 23-32.

üzere talebelerinin eserleri aslında onun fikir ve ictihadlarıyla doludur. Buradan yola çıkarak, fūrū'-ı fikhî meşhur sistemi içerisinde ele alma konusunda Ebû Hanîfe'nin bir önceliğe sahip olduğunu düşünebiliriz. Onun uzun süre öncüsü olarak temsil ettiği Kûfe/Ehl-i Re'y medresesinde yürüttüğü ictihad faaliyeti; fakih talebelerinden oluşan bir mecliste, meseleleri ortaya koymak, ardından bu meseleler hakkında doğrudan nasslardan yahut çeşitli istidlal yolları kullanılarak nassların mefhum ve gayelerinden bir takım neticeler çıkarma şeklindeydi. Ayrıca onun döneminde, daha önceki dönemlerden farklı olarak bütün fikhî konuları hakkında ictihad faaliyeti yürütülmekte, bu faaliyetler kayıt altına alınmaktaydı.<sup>2</sup>

Hanefî fūrū'-ı fikhî literatürüne ait metinler incelendiğinde, bu metinlerin Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin eserlerinden başlayarak yaklaşık bin yıl sonraki eserlere kadar büyük oranda benzerlik arzettiği görülmektedir. Şeybânî'nin *el-Câmi'u's-sağîr* (italik olmalı) 'i ilk muhtasar metin olarak kabul edilirse, son muhtasar metin olan Timurtâşî (1004/1596)'nin *Tenvîru'l-ebşâr* 'ına (italik olmalı) kadar geçen dönemde yazılan muhtasar fūrū' metinleri büyük oranda birbirini izlemektedir.

Fūrū'-u fikhî metinlerinin umumi olarak birbirini tekrar mı ettiği, yoksa belli bir gelişim seyri mi izledikleri tartışılması gereken bir konudur. Bu konudaki genel yaklaşım özellikle klasik dönemden sonraki muhtasar metinlerin mezhep fikhîni ufak tefek üslup farklılıkları görülmekle beraber tekrar ettikleri yönündedir. Bazı farklı tercihler, yeni meselelerde tahrirler, konuların değişik üslup ve sistemlerle ele alınması, ilk dönemden bazı rivayetlerin yeniden ele alınıp değerlendirilmesi ise daha çok şerh ve haşiyelerde görülen hususlardır.<sup>3</sup> Bu yaklaşımın gerçekten de büyük oranda doğru olduğunu kabul ediyoruz. Bununla birlikte, fūrū'-ı fikhîta fikirlerin ifade edilmesinde, hükümlerin sıraya konmasında, bazı meselelerin metne ilave edilmesinde ya da çıkarılmasında ne gibi değişikliklerin meydana geldiği gene de ilgiyle izlenebilir. Biz de, bu makalemizde, ceza hukuku bahislerinin temel konularının haricinde kalan ve tâlî diyebileceğimiz bir meseleyi, yani ta'zîr<sup>4</sup> konusunun

2 Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1999, 159-160, 163, Daha geniş bilgi için bkz. Muhammed Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul: Çağaloğlu yayınları, 1963, s. 25 vd.

3 Bu konuda bak. Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, 9-12.

4 Ta'zîr; hakkında muayyen bir ceza, bir şer'î hadd olmayan suçlardan dolayı tertip ve tatbik edilen tedip ve ceza şeklinde tarif edilir (Bilmen, III, 24). Ta'zîr hakkında bilgi için bak. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fikhiyye Kamusu*, İstanbul: yy, 1968, III, 305-331; Abdülaziz Musa Âmir, *et-Ta'zîrfî'ş-Şer'ati'l-İslâmiyye*, Kâhire, 1969; Osman Şekerci, *İslâm Ceza Hukukunda Ta'zîr Suçları ve Cezaları*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996; Ahmed Fethî el-Behnesî, "Ta'zîr", *el-Mevsû'atu'l-cinâiyyefi'l-fikhi'l-İslâmî*, Beyrût: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1991, I, s. 320-378; Tuncay Başoğlu, "Ta'zîr", *DİA*, XL, 198-202.

fürŪ' eserlerinde ele alınışını izlemeye çalışacağız. Daha çok tarihi sırayı takip ederek, fürŪ' metinlerinde konunun gelişimini ele alacağız.<sup>5</sup>

Hanefî fürŪ'-ı fıkıh kitaplarında ta'zîr konusu genelde, hudûd (=hadler) kitabının içinde ve hadd-i kazf (zina iftirası suçu ve cezası) konusunun devamı olarak işlenir.<sup>6</sup> Bununla beraber, çeşitli başlıklar altında da konuya değinildiği veya gönderme yapıldığı olmuştur. Bu durumu, ayrıntılı bir eser olması itibarıyla Serahsî (v. 483/1090)'nin Mabsût'unu esas alarak göstereceğiz.

Hanefî fürŪ'-ı fıkıh metinlerinde ta'zîrin gelişimini, bu metinleri tarihi sıralama olarak üç sınıfa ayırarak inceleyeceğiz. Bunlar, mezhebin oluşum devri (II-IV. hicri asırlar), mezhebin gelişme ve yayılma devri (IV-VIII. asırlar) ve istikrar devri (VIII-XIII. asırlar)'dir.<sup>7</sup>Bu üç devre ait metinleri seçerken, mezhebin en muteber ve meşhur kitaplarını ele almaya çalıştık. Ayrıca ta'zîr konusunda az da olsa yeni ve farklı katkıları olan metinlere eğildik. Dolayısıyla çok meşhur ve muteber de olsa, özellikle kimi muhtasar metinlerin bu noktada çalışmamıza bir katkısı olmayacağını düşünerek bunlardan bahsetmedik.

## 1. Mezhebin Oluşum Devri Metinleri (Hicri II. Asırdan IV. Asrın Ortasına Kadar)

1.1. Hanefî mezhebinde ilk derli toplu fürŪ' metni İmam Muhammed bin Hasen eş-Şeybânî (v. 189/805)'nin *el-Câmi'u's-sağîr*'idir. Muhtasar metinlere de güzel bir örnek teşkil eden bu kitabında Şeybânî, ta'zîr konusunu ayrı bir başlık altında incelememiş, genelde hadler konusu içinde yeri geldikçe ta'zîrden bahsetmiştir. Tespit edebildiğimiz yerlerden birinde, "hadd cezasının nasıl uygulanacağı" alt başlığında şu bilgiler yer almaktadır:

"Ya' kub (Ebû Yûsuf)'dan, o da Ebû Hanîfe'den naklederek, şöyle demiştir: Ta'zîrde kırk değneğe varılmaz. Ta'zîr cezası vurmanın en şiddetli olduğu cezadır."<sup>8</sup>

Bir sonraki bölüm ise kazifile ilgilidir. Bu bölümde hangi durumlarda kazif haddinin tatbik edileceği belirtilirken, bir yerde gene açıkça ta'zîr ifadesi kullanılmıştır:

5 Bu metinleri seçerken, mezhebin en muteber ve meşhur kitaplarını ele almaya çalıştık. Ayrıca ta'zîr konusunda az da olsa yeni ve farklı katkıları olan metinlere eğildik. Dolayısıyla çok meşhur ve muteber de olsa, özellikle kimi muhtasar metinlerin bu noktada çalışmamıza bir katkısı olmayacağını düşünerek bunlardan bahsetmedik.

6 Mesela, *el-Merğînânî, el-Hidâye*, İstanbul: Kahraman yayınları, 1986, II, 116-118.

7 Bu tasnifi şu araştırmayı esas alarak yaptık: Muhammed İbrahim Ahmed Ali, "el-Mezheb 'inde'l-Hanefiyye", *Dirâsâtü'l-fıkhi'l-İslâmî*, Mekke, ts, s. 56-60.

8 Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî, *el-Câmi'u's-sağîr* (Abdullahayy el-Leknevî'ninen-Nâfi'ul-kebîr adlı şerhi ile beraber), Karacı, 1990, s. 287.

“Bir adam, eğer diğer bir adamın cariyesine yahut ümm-ü veledine zinâkâr derse, ya da bir Müslümana fâsik, habîs veya hırsız derse ona ta’zîr cezası verilir.”<sup>9</sup>

Bu kitapta Şeybânî’nin ta’zîr cezasından bahsettiği diğer bir yer ise, hangi cinsel birleşmelerin had cezasını gerektireceği, hangilerinde bu cezanın uygulanmayıp, ta’zîr cezasıyla yetinileceği konusudur. Burada, livata fiilini işleyen kişiye ta’zîr cezası verilip, hapse atılacağı hükmü belirtilmektedir. Bu, Ebû Hanîfe’nin görüşüdür. Ebû Yûsuf ve Şeybânî ise bu suçu işleyene had cezası verilmesi gerektiği görüşündedirler.<sup>10</sup> Bu yerlerin dışında, genelde ceza hukukuyla ilgili konuları ihtiva eden kısas, diyet, hadler vb. konularda doğrudan ta’zîr ifadesine yer verilme de bu manayı ifade eden tabirler kullanılmıştır.<sup>11</sup>

Şeybânî’nin diğer bir eseri olan *el-Asl*’da ise ta’zîr ifadesinin daha çok kullanıldığını görmekteyiz. *el-Asl*, *el-Câmi’u’s-sağîr*’e nispetle daha geniş ve teferuatlı bir eser olması itibarıyla bu tabii bir durumdur. Ancak, bu kitapta da müellif ta’zîr konusunda düzenli bir bilgi vermekten çok genelde hadler konusunun satır aralarında bu konuya gönderme yapmaktadır. Mesela yukarıda *el-Câmiu’s-sağîr*’den yaptığımız alıntıdaki kazifle ilgili hükümlere benzer bir hüküm zikredilmiş, ancak başka bazı ifadeler de kullanılarak örnekler zenginleştirilmiştir:

“Eğer birisine lûtî, faiz yiyici, hain, içki içen, derse ta’zîr gerekir. Ancak eşek, öküz veya domuz derse bu hakaretlerden dolayı ta’zîr uygulanmaz”.<sup>12</sup>

Burada ta’zîr uygulanmayacak durumlar da zikredilmiş, ancak bu hükümlerin gerekçeleri açıklanmamıştır. Nitekim daha sonraki döneme ait eserler bu hükümlerin gerekçelendirilmesini yapacaktır.

El-Asl’da ta’zîr ifadesinin geçtiği yerlere birkaç örnek daha verelim:<sup>13</sup>

9 Şeybânî, *el-Câmi’u’s-sağîr*, s. 290-291.

10 Şeybânî, *el-Câmi’u’s-sağîr*, s. 282.

11 Mesela, müellif, yol kesme suçunun cezası ile ilgili olarak, suçun unsurları tam oluşmadığında, verilecek ceza olarak sopa sayısı kırka varmayan acıtcı dövme ve bir süre hapse atılmaktan bahsetmektedir (Şeybânî, *el-Câmi’u’s-sağîr*, s. 301).

12 Şeybânî, *el-Asl*, Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2012, tahkik ve neşir: (Mehmet Boynukalın), VII, 209.

13 Şeybânî’nin *el-Asl*’daki üslubu Ebû Hanîfe’nin görüşlerini aktarma şeklindedir. Dolayısıyla, “dedi”, “diyor”, “diye cevap verdi” gibi ifadeleriyle Ebû Hanîfe’nin görüşlerinden bahsetmektedir.

“Dedim: Dört kişi, bir adam aleyhinde ta'zîr gerektirecek bir suça şahitlik yap-salar ve imam (devlet başkanı) onu ta'zîr edip adam da ölse imama veya beytül-male bundan dolayı (tazminat olarak) bir şey gerekir mi? Cevap olarak: Hayır, dedi.”<sup>14</sup>

“Hayvana (şehvet gidermek için) yaklaşan kişiye ise ta'zîr cezası verilir, demiştir.”<sup>15</sup>

“O, had ve kısas cezaları mescitte tatbik edilmez, deyince, peki ta'zîr cezaları uygulanabilir mi? dedim. Hayır, onlar da uygulanmaz cevabını verdi.”<sup>16</sup>

“Bilerek dahi olsa mahremiyle evlenip cima yapan kişi hakkında Ebû Hanîfe, imam ona ancak ta'zîr uygular (ceza olarak canını yakar, ama kırk kırbaça varmaz, yani hadde ulaşmaz) demiştir.”<sup>17</sup>

İmam Muhammed'in bir başka yerde aktardığı rivayet ise cezaları tatbik etme salahiyetini elinde bulunduran merci açısından had ve ta'zîr arasındaki ayırım konusunda önemli bir ipucu vermektedir. Buna göre, eğer bir kişi, köle ya da cariyesinin bir had suçu işlediğini öğrenir veya şahitlerin tanıklığıyla haberdar olursa onlara had cezası veremez. Ancak, ta'zîr cezası verebilir. Bu da had sınırına varmamak koşuluylaadır.<sup>18</sup>

1.2. Hicri 239 senesinde Mısır'ın Tahâ köyünde doğmuş olan, gençlik yıllarında Şafîî fakihî ve aynı zamanda dayısı olan Müzenî (v. 264/877) 'den fıkıh öğrenmiş olup daha sonra Hanefî mezhebine geçen fakih ve hadis âlimi<sup>19</sup>Ebû Ca'fer et-Tahâvî (321/933)'nin *el-Muhtasar* adlı kitabında da ta'zîr konusu hadler bölümünün içinde dağınık olarak bulunmaktadır. Şeybânî'nin eserlerine benzer şekilde, *el-Muhtasar*'da da hangi durumlarda hadlerin uygulanabileceği, hangisinde ta'zîrle yetinileceği çerçevesinde bazı hükümlere rastlamaktayız. Ancak, Tahâvî'nin önemli bir özelliği kurucu imamlar döneminden kendi zamanına kadar geçen yaklaşık bir buçuk asırlık dönemi görebilmesi ve farklı rivayetleri değerlendirebilme imkânının olmasıdır. Özellikle ta'zîr cezasının sınırı konusundaki görüşleri ilk olarak onun eserinden açık bir şekilde öğreniyoruz. Kitabının kazfın hükmüyle ilgili kısmında şu bilgileri vermektedir:

14 Şeybânî, *el-Asl*, VII, 155.

15 Şeybânî, *el-Asl*, VII, 189.

16 Şeybânî, *el-Asl*, VII, 188.

17 Şeybânî, *el-Asl*, VII, 172.

18 Şeybânî, *el-Asl*, VII, 168.

19 Abdulkadir b. Muhammed el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, (thk: Abdulfettah Muhammed el-Hulv), Cîze: Dâru'l-Hicr, 1993, CI, 271-277.

“Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed ta’zîrde kırk değneğe varılmaz görüşünde idiler. Ebû Yûsuf da bu görüşteydi, sonra bu görüşünden döndü ve “bu konuda imam (devlet başkanı/yönetici) hürlerin haddinin en alt sınırına kadar uygun gördüğü cezayı takdir edebilir - ki bu da seksendir -, bundan bir ya da daha fazla değnek eksiltebilir (yani en fazla yetmişdokuz olabilir)” dedi. Biz de bu görüşü benimsemekteyiz. Gene Ebû Yûsuf’tan rivayet edilen bir görüşe göre herhangi bir sınırlama olmaksızın imam (devlet başkanı/yönetici) bu konuda takdir yetkisine sahiptir.”<sup>20</sup>

Bu alıntı Tahâvî’nin ta’zîrin üst sınırı konusunda Ebû Yûsuf’un meşhur görüşü olan yetmişdokuz sayısını tercih ettiğini açıkça göstermektedir.

## 2. Gelişme ve Yayılma Dönemi Metinleri (Hicri IV. Asrın Ortalarından Sekizinci Asrın Sonuna Kadar)

2.1. Bağdatlı Hanefî âlimi el-Kudûrî (428/1037)’nin telif ettiği *el-Muhtasar (el-Kitâb)*, klasik anlamda ilk fûrû’ kitabı olarak kabul edilebilir. Zira bu sahadaki daha önceki telifler, hem düzen ve tertip açısından noksan, hem de içerik olarak henüz mezhep görüşlerinin tam oturmadığı bir yapıyı yansıtmaktadır. Kudûrî’nin bu kitabı hacim olarak geniş olmamakla birlikte, fûrû’ konularını neredeyse eksiksiz bir şekilde ihtiva etmektedir. Delillere yer vermediği için kitabın hacmi fazla büyümemiştir. Bir diğer özelliği, bu metnin sonraki yüzyıllarda bir başvuru ve ders kitabı olarak okunmuş olması, aynı zamanda kendinden sonraki birçok fûrû’ kitabının temel aldığı kaynaklardan biri olmasıdır. Nitekim bu etkiyi makalemizin ilerleyen kısımlarında göreceğiz.

Kudûrî’nin *Muhtasar*’ında ta’zîr konusu, Kitabu’l-Hudûd’un içinde ve kazif babının devamı olarak ele alınır. Müellif, Kitabu’l-Hudûd’un çeşitli yerlerinde de ta’zîre temas etmekle beraber, asıl olarak konunun geçtiği yerde ta’zîrin değnek sayısının alt ve üst sınırından bahsederek başlar. Burada daha önceki metinlere göre yeni olan ta’zîrin alt sınırı olarak üç sayısını vermesidir. Ebû Yûsuf’un üst sınırla ilgili görüşü olarak ise yetmişbeş sayısını verir. Ayrıca, eğer yönetici isterse ta’zîrde dövme cezasına hapis cezasını da ilave edebilir, diyen Ebû Yûsuf’un bu ifadesinden<sup>21</sup> ta’zîrin sadece değnekle dövme (sevt/celde)den ibaret olmadığı düşüncesi de açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Değnekle vurma türünden cezalandırmalarda en şiddetlisinin ta’zîr olduğu hükmünü de aktaran Kudûrî, ayrıca bu konudaki sıralamayı ta’zîr, zina

20 Ebû Ca’fer et-Tahâvî, *el-Muhtasar* (tahkik: Ebu’l-Vefâ el-Efgânî), Haydarabad, ts., s. 265

21 El-Kudûrî, *el-Muhtasar*, (Meydânî’nin *el-Lubâb* adlı şerhiyle beraber), (tahkik: Abdulmeccid Tu’me Halebî) Beyrût: Dâru’l-Ma’rife, 1998, II, 175.

haddi, içki içme haddi ve kazif haddi olarak yapmaktadır. Son olarak, yöneticinin had veya ta'zîr uyguladığı kişinin ölmesi halinde kanunun heder olacağı, yani herhangi bir tazminat veya mesuliyetin söz konusu olmayacağı bilgisini vermektedir.<sup>22</sup>

Kudûrî'nin ta'zîr hakkında verdiği bilgiler kısa da olsa, derli-toplu ve o güne kadar oluşmuş mezhep görüşlerini bir el kitabı çerçevesinde özetleyici şekildedir.

2.2. Hicrî beşinci yüzyılda Hanefî fıkhnın Maverâünnehr bölgesindeki önemli temsilcilerinden olan Serahsî (v. 483/1090), yazdığı dev eserlerle fıkıh tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. İlmî hayatı ve hapiste iken yazdığı *el-Mebsût* adlı fürû' eseriyle tanınan Serahsî'nin usul alanında da meşhur bir kitabı, ayrıca İmam Muhammed'in *es-Siyeru'l-kebir*'ine yazdığı hacimli bir şerhi vardır. Biz, burada onun ta'zîr bahsine katkısını *el-Mebsût* adlı eseri<sup>23</sup> bağlamında ele alacağız. Ayrıca bir fürû'-ı fıkıh eserinde ta'zîr ifadesinin geçtiği yerlere örnek olmak üzere bu eser üzerinde biraz daha duracağız.

Müellif, eserini *kitâblara* (anabaşlık) ve *bâblara* (alt başlık) ayırmış, ta'zîr için de bab başlığı açmıştır. Serahsî'nin ta'zîri eserinde aldığı bölüm ise, şimdiye kadar incelediğimiz esere göre farklıdır. Hadlerle ilgili kitabı dokuzuncu ciltte yer alırken, ta'zîr konusu yirmidördüncü ciltteki *Kitâbu'l-Eşribe* (İçecekler Kitabı)'nın sonlarında yer almaktadır. Belki de, hadlerin sonuncusu olarak haddü-ş-şüribü (sarhoşluk verici içkiler içme suçu) gören müellif, ta'zîr cezasını hadlerin sonuncusunun ardından zikretmeyi uygun görmüştür.

Ta'zîr konusunu alışıldık şekilde ta'zîrin üst sınırı meselesiyle açan müellif, ta'zîrde kırk değneğe varılmaması görüşünün Şa'bî (v. 104/722)'den nakledildiğini, Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'in de bu görüşle amel ettiklerini ifade eder. Serahsî bu görüşün meşhur gerekçesini de zikreder: Zira en az sayıda had, hür olmayanlara uygulanan hadd-i şürib ve kazifdeki kırk değnektir. Ancak Serahsî de yeni olan, bu görüşün hadisten delilini getirmesidir. Burada o, Hz. Peygamber'in "Hadler haricinde had sınırına varan azgınlardan olmuştur" hadisini<sup>24</sup> zikreder. Ebû Yûsuf'un yetmişbeş değneği üst sınır olarak kabul etmesinin gerekçesi ise kölelerin had sınırı olan kırkın, tam bir had (*hadd kâmil*) olmaması, dolayısıyla esas olanın hür kişilere verilen en düşük had cezası olmasıdır. Diğer bir rivayette ise Ebû Yûsuf, yetmişdokuz sayısını üst sınır olarak zikretmiştir. Bu ikinci görüşün delilinin anlaşılabilir olduğunu

22 Kudûrî, *el-Muhtasar*, II, 175.

23 Serahsî'nin *el-Mebsût* adlı eseri, Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'nin "zâhiru'r-rivâye" adlı eserlerini derleyip ihtisar eden el-Hâkim eş-Şehîd el-Mervezî (v. 334/945)'nin *el-Kâfi* adlı kitabının şerhidir. Mezhep fıkhnın temellendirildiği ilk çalışmalardan birisi olan *el-Mebsût*, otuz cilt olarak neşredilmiştir.

24 el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1424, VIII, 567.

ifade eden Serahsî, birinci görüşteki yetmişbeş değnek sayısının nereden çıktığını da şöyle açıklar:

“İlk rivayetteki beş eksik takdir etmeye gelince bu Ebû Yûsuf’un şu âdetine dayanmaktadır: O had ve ta’zîri uygularken beş kırbaç bir arada tutar ve bir defada vururdu. Ta’zîrde bir vuruş eksik yapınca beş kırbaç eksilmiş olur.”<sup>25</sup>

Serahsî bu arada ta’zîrle ilgili bir ilkeye de yer verir. Buna göre; cezası takdir edilmemiş bir haram (suç) işleyen kişi ta’zîr cezasına çarptırılır.<sup>26</sup> Ta’zîrin miktarını belirleme yetkisi imama (=devlet başkanı, yönetici) verilmiştir, o suçun derecesine göre cezayı takdir edecektir.<sup>27</sup>

Ta’zîrin değnekle uygulanan cezalar arasında en şiddetlisi olduğu hükmünü tekrar eden Serahsî, bunun sebebini ise, ta’zîrin sayı bakımından eksik olması, dolayısıyla bu yönden hafif bırakıldığı için diğer yönden ağırlaştırılmasının uygun oluşu şeklinde açıklamaktadır. Bunun bir sonucu olarak, ta’zîr cezası infaz edilirken suçlunun sırtından giysileri çıkarılır ve çıplak sırtına değnek vurulur.<sup>28</sup>

Serahsî bu bölümde hangi suçlara ta’zîr uygulanacağına da bazı örnekler vermiştir. Bunlar arasında; hırsızın bir evin duvarını delip içeri girmesi ve daha evdeyken yakalanması, ya da eşyayı çalıp dışarı çıkınca yakalanması ama çaldığı eşyanın sirket nisabına ulaşmamış olması, Müslüman bir kişinin faiz yemesi, içki satması, erkeğin kadına benzemeye çalışması (*muhannes*), ağıtçılık ve şarkıcılık yapma gibi hususlar vardır. Bu kişiler, fiillerinde ısrar ederlerse ayrıca hapsedilirler ve tövbe edip pişmanlık ortaya koymaları gerekir.<sup>29</sup> Ta’zîr cezası uygulanacak suçları örneklendirme babında Serahsî’nin verdiği diğer bir misal, aslında teşebbüs halinde kalan suçların cezalandırılması konusunda önemli bir fikir vermektedir. Şöyle ki; bir kişi diğerine kılıç, bıçak ya da sopa çeker ve bununla vurmaya ister ancak kastettiği fiili gerçekleştiremezse ona ta’zîr cezası verilir. Çünkü o bir Müslümanı korkutmak ve öldürmeyi kastetmek gibi helal olmayan fiiller işlemiştir.<sup>30</sup> Diğer bir konu, şüphelerin varlığıyla beraber suçun ispat edilememesi halidir. Buna misal olarak da, bir evde içki bulunması hatta sofrada içki bulunması, ancak kimsenin o evdekilerin içkiyi içtiğini bizzat görmemesi hâlidir. Bu durumda suç şüphe

25 Serahsî, *el-Mebsût*, XXIV, 36.

26 “كل من ارتكب محرماً ليس فيه حد مقدر فإنه يعزر”

27 Serahsî, *Mebûsât*, XXIV, 36.

28 Serahsî, *el-Mebsût*, XXIV, 36.

29 Serahsî, *el-Mebsût*, XXIV, 36.

30 Serahsî, *el-Mebsût*, XXIV, 37.



barındırmayacak şekilde sübut bulmadığı için şüphenin derecesi ne kadar yüksek olursa olsun en fazla ta'zîr cezası verilebilir.<sup>31</sup>

Fürû'-1 fıkhında ta'zîr konusuna farklı başlıklar altında temas edildiğini ifade etmiştik. Burada, Serahsî'nin *Mebûsût*'unu esas alarak ta'zîr ifadesinin geçtiği yerleri kısaca zikretmek istiyoruz.

Ta'zîr konusu, en fazla ceza hukuku bahislerini içeren hadler kitabı içindeki çeşitli meselelerde geçmektedir.<sup>32</sup> Bunun dışında ta'zîr ifadesi çeşitli şekillerde; şehitlere dair hükümler<sup>33</sup>, taharri<sup>34</sup> (farklı konularda hakikatin araştırılması), ibâk<sup>35</sup> (efendisinden kaçan köle ile ilgili hükümler), yalancı şahidin teşhiri ve cezalandırılması<sup>36</sup>, kefalet konusunun bir altbaşlığı olarak ceza davalarında kefalet usulünün geçerli olup olmadığı yerler<sup>37</sup>, ikrâh<sup>38</sup> ve kısas<sup>39</sup> konularında da geçmektedir.

2.3. Maverraünnehir ulemasından Alâuddin es-Semerkandî (539/1144)'nin Kudûrî'nin *Muhtasar*'ına dayanarak telif ettiği *Tuhfetu'l-fukahâ* adlı eser, tertibi bakımından o zamana kadar kaleme alınan fıkıh kitaplarından ayrı özelliklere sahip meşhur bir eserdir.<sup>40</sup>Ta'zîr bahsinde de bu tertibi görmekteyiz. Ta'zîr konusunu hadler kitabında kazif haddinin sonunda ele alan Semerkandî, ta'zîr cezasının haddi gerektirmeyen suçlarda verileceğini belirtir. Onda gördüğümüz bir yenilik, ta'zîr cezasının çeşitlerinden bahsetmesidir. Buna göre, ta'zîr cezası suça ve suçluya göre değişebilir, bazen ağır sözlerle azarlama, hapis ya da değnekle vurma şeklinde uygulanabilir. Ta'zîrin alt ve üst sınırı hakkında da kısaca bilgi verdikten sonra, delil olarak Serahsî'nin zikrettiği yukarıdaki hadisi gösterir.<sup>41</sup>

Semerkandî, ta'zîr suçlarının muhakemesi ve ispatı ile ilgili ilave bir takım değerlendirmelerde bulunmuştur. Burada ta'zîrde kefalet alınmayacağı, ta'zîr davasında kadınların şehadetinin ve *şehâde ale'ş-şehâde* (başkasının şahitliğini aktarma yoluyla şahitlik)'nin bir ispat vasıtası olarak kullanılmayacağı da ifade etmektedir.<sup>42</sup>

31 Serahsî, *el-Mebûsût*, XXIV, 37.

32 Mesela, Serahsî, *el-Mebûsût*, IX, 64, 65, 75, 82, 102, 110.

33 Serahsî, *el-Mebûsût*, II, 52.

34 Serahsî, *el-Mebûsût*, X, 189.

35 Serahsî, *el-Mebûsût*, XI, 19.

36 Serahsî, *el-Mebûsût*, XVI, 145.

37 Serahsî, *el-Mebûsût*, XX, 105-108.

38 Serahsî, *el-Mebûsût*, XXIV, 76.

39 Serahsî, *el-Mebûsût*, XXVI, 153.

40 Ahmet Özel, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, Ankara: DİB yay., 2006, s. 47.

41 Alâuddin es-Semerkandî, *Tuhfetu'l-fukahâ*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, III, 148.

42 Semerkandî, *Tuhfe*, III, 148. Konunun devamında İmam Muhammed'in farklı görüşüne de işaret etmektedir.

2.4. Hicri altıncı asır Hanefî fakihlerinden Kâsânî (v. 587/1191)'nin, hocası Alâuddin es-Semerkandî'nin *Tuhfe'* sini esas alarak<sup>43</sup> yazdığı *Bedâi'u's-sanâi'* adlı fûrû' eseri oldukça sistematik bir eser olmasına rağmen çok yaygınlık kazanmamıştır.

Kâsânî eserinde ta'zîri açtığı ayrı bir fasılda işler. Ta'zîr konusunu ilk defa en düzenli bir şekilde onun eserinde buluruz. Konuyu beş altbaşlığa ayırmıştır. Birinci altbaşlık, ta'zîrin vücup sebebi, yani ta'zîr cezasını gerektiren suçlardır. Burada ta'zîr suçları hakkında genel bir tarif verir. Bu tanımlama, daha önceki eserlerde kısmen geçse de derli-toplu bir tarif olması açısından önemlidir:

“(Ta'zîri gerektiren fiil), dinde tayin edilmiş bir cezası olmayan her türlü suç fiilidir. Bu suç, namazı ve orucu terk etmek gibi Allah hakkına karşı da işlenmiş olabilir, bir Müslüman'a fiil ya da sözle haksız yereziyet etmekte olduğu gibi kul hakkına karşı da işlenmiş olabilir.”<sup>44</sup>

Bu tarifi devamında eziyet edici sözlere örnekler veren Kâsânî, bu sözleri de ikiye ayırır. Eğer hakaret sözleri, tasdik ya da tekzip edilebilir ise, yani bir insanda bulunabilecek özellikler ise cezayı gerektirir. Mesela, bir insana habîs, fâsık, hürsüz, günahkâr, kâfir, faiz yiyici, içki içen demek gibi. Çünkü bu sözlerle inanan da çıkabilir. Dolayısıyla hakaret edilen kişiye bir ayıp bulaşmıştır. Ancak bu hakaret bir insana köpek, domuz, eşek ya da öküz demek gibi hakikate aykırı bir özellik taşırsa cezayı gerektirmez. Zira bu vasıflara sahip olmanın bir insan için imkânsız olduğunu herkes bilir, dolayısıyla bu sözü söyleyenin kendisi utanılacak bir iş yapmıştır.<sup>45</sup>Kâsânî'nin bu değerlendirmesi her ne kadar tutarlı ve iyi niyetli olsa da, toplum ve şahıs psikolojisine uygun görünmemektedir. Yani, bir kişiye bu ifadelerin yöneltmesi onu ve etrafındakileri rencide edebilir. Dolayısıyla cezayı gerektirebilir. Nitekim birazdan ele alacağımız *el-Hidâye'* de bu tür hakaretlere de ceza verilebileceği görüşü benimsenecektir.

İkinci altbaşlık, ta'zîrin vücup şartıdır. Burada müellif cezaî ehliyeti ele almakta, ta'zîr suçu işlenebilmesi için sadece akıllı olma şartını öne sürmektedir. Dolayısıyla sadece akıl hastası bu cezaî ehliyete sahip değildir. Akıllı olma şartını sağlayan çocuk, cezaî ehliyete sahip olmasa da tedip çerçevesinde

43 Kâsânî'nin *Bedâi'u's-sanâi'* adlı eserini hocası Semerkandî'nin *Tuhfe'* sine şerh olarak yazdığı, hatta bu nedenle hocasının onu kızı ile evlendirdiği anlatılmıştır (Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 53). Tabakat kitaplarında yer alan bu bilgiler bir tarafa, *Bedâi'* nin *Tuhfe'* yi her yönden aştığı kabul edilmektedir, Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 54; Halit Ünal, “Bedâiu's-Sanâi'”, *DİA*, V, 294.

44 Kâsânî, *Bedâi'*, IX, 270.

45 Kâsânî, *Bedâi'*, IX, 270.

ta'zîr mahiyetinde cezalandırılabilir.<sup>46</sup>

Üçüncü altbaşlık, ta'zîr cezasının miktarıdır. Müellif bu noktada iki ihtimalden bahseder. Birincisi; eğer ta'zîr, kendi cinsinden haddi gerektirecek bir suç değilse bu durumda yönetici dövme, hapis, sözle azarlama gibi seçenekler arasında muhayerdir. Bu cezalardan hangisinin kime uygulanacağı hususunda ise bazı Hanefî fıkıhçıların bir sıralama yaptığını Kâsânî'de görüyoruz. Bu sıralamaya göre, insanlar bu açıdan dört sınıfa ayrılır. Birincisi eşrafın eşrafı, yani *Aleviyye ve Fukahadır*.<sup>47</sup> Bunlara uygulanacak ta'zîr cezası sırf i'lamla olur. Kadı, bunlara bir görevli göndererek, duydum ki şöyle bir şey yapmışsın, der ve bu da ceza olarak onlara yeter. İkincisi eşraftır ki, bunlar köy ve mahalle reisleri, ticaret erbabı, esnaf, komutanlar gibi mali gücü olan ya da idari konumda bulunan kişilerdir (*dehâkîn ve kuvvâd*). Bunların ta'zîri, i'lam, kadının huzuruna çağırılma ve suçunun yüzüne söylenmesidir. Üçüncü sınıf "sûka" yani orta hallilerdir. Bunlara da i'lam yapılır, kadı huzuruna celbedilirler ve hapis cezasına çarptırılabilirler. Dördüncü sınıf ise aşağı tabakadır ("*sefele*"). Bunlara, i'lam, celp, hapis ya da dayak atma cezası verilir.<sup>48</sup> İkinci ihtimal ise; eğer ta'zîr suçu, aslında haddi gerektirdiği halde şartlarında eksiklik olduğundan dolayı had uygulanamayan bir suç ise bu durumda kendi cinsinden olan had cezasından eksik sayıda olmak şartıyla değnek cezasıyla cezalandırılır. Burada müellif, meşhur üst sınır ihtilafını aktarmakta ancak tercihini ihtiyata uygun olduğu için Ebû Hanîfe'nin görüşünden (en fazla otuzdokuz değnek) yana yapmaktadır.<sup>49</sup>

Dördüncü altbaşlık, ta'zîrin sıfatına ayrılmıştır. Burada "sıfat" kelimesinden çeşitli manaların anlaşılabilceğine işaret eden müellif, sırasıyla ta'zîrde değnek vurma cezasında dövmenin şiddeti, ta'zîr tam bir kul hakkı olduğu için hadlerin aksine af, sulh ve ibranın geçerli olması, kısas gibi miras kalması, tedahül cari olmaması, kefaletin geçerli olması gibi alt konuları incelemektedir. Bu çerçevede ta'zîrin özellikle hadlerden farkını ortaya koymakta ve bunun üzerine ortaya çıkan "hukukî nitelik" meselesine temas etmektedir.<sup>50</sup>

46 Kâsânî, *Bedâi'*, IX, 270. Burada "yedi yaşında namazı emredin, on yaşına vardıklarında dövmün" (Ebû Dâvûd, Salât, 26) hadisini de ele alan müellif, buradakinin tedip olduğunu yoksa cezalandırma gayesi taşımadığını belirtmektedir.

47 Aleviyye ifadesi ile Hz. Ali'ye mensup, yani onun soyundan gelenler kastedilmektedir. Dolayısıyla Ehl-i Bey'ten olan kişiler bu gruba girer. Fukaha ise fıkıh âlimi manasına gelmektedir. Ancak burada kastedilenin fıkıhta ihtisas yapmış kişilerden ziyade daha geniş bir şekilde bütün ulema olduğu açıktır.

48 Kâsânî, *Bedâi' u's-sanâi'*, IX, 271.

49 Kâsânî, *Bedâi'*, IX, 271-272. Kâsânî, ayrıca Ebû Yûsuf'un yetmiş beş değnek konusunda Hz. Ali'den rivayet edilen bir söze de dayandığını belirtmektedir.

50 Kâsânî, *Bedâi'*, IX, 272.

Beşinci ve son altbaşlık, ta'zîr suçlarının ispatıyla ilgilidir. Burada Kâsânî, gene ta'zîrin tam bir kul hakkı olduğuna işaret ettikten sonra benzer konularda olduğu gibi, ikrar, şahitlik, nükûl, hâkimin bilgisi, kadının erkekle beraber şahitliği, şahitlik üzerine şahitlik, hâkimin hâkime mektubu gibi ispat vasıtalarıyla ta'zîr suçunun sabit olabileceğini ifade etmektedir. Burada şunu da görüyoruz ki o, Semerkandî'nin, "ta'zîrde kefalet, şahidin şehadeti üzerine şahitliği ve kadının şahitliği geçersizdir" görüşünün tam tersi bir görüşü tercih etmektedir.<sup>51</sup> Bu da, Bedâî'in Tuhfe'nin şerhi olmaktan öteye geçtiğine dair yorumları haklı kılan bir örnektir.

2.5. Kâsânî ile hemen hemen aynı dönemde yaşamış olan Mâveraunnehr ulemasından Merğînânî (v. 593/1197)'nin meşhur ve muteber eseri *el-Hidâye*, yine kendi eseri olan ve Kudûrî'nin muhtasarını esas alan *Bidâyetu'l-mubtedî'*nin şerhidir. Klasik dönemin son eseri olarak kabul edilen bu telif ile Merğînânî, Hanefî mezhebinin fûrû'da geldiği zirve noktayı temsil eder. Onun bu eseri yazıldığı dönemden itibaren çok değer ve iltifat görmüş, üzerine birçok şerh ve haşiye çalışması yapılmış, medreselerde, özellikle Osmanlı medreselerinde asırlarca ders kitabı olarak okutulmuştur.<sup>52</sup>

Ta'zîr konusunda aynı metni şerh etmelerine rağmen Merğînânî'nin Kâsânî'den bazı farkları mevcuttur. *Hidâye*, *Bedâî'* kadar düzenli bir tertibe sahip olmasa da müellifin bütün bir fûrû'-ı fikhî göz önünde bulunduran kuşatıcı bakışı hemen hissedilmektedir.

Merğînânî'nin farklı bir görüş olarak sunduğu ve şimdiye kadar iftira ve hakaret suçlarında takınılan genel tavırda gördüğümüz bir hükümden bahsedelim. Bir kişi diğerine eşek, domuz vs. dese buna ta'zîr cezası verilmez, çünkü söylediği sözün anlamsızlığı ortadadır. Bu görüşü aktarmakla birlikte müellif, farklı bir yoruma da dikkat çekmekte ve onu tercih etmektedir. Buna göre, eğer bu sözlerle hakaret edilen kişi ulema ya da Ehl-i Beyt soyundan gelenler gibi eşraftan birisi ise hakaret eden cezalandırılır. Çünkü onlara bu sözlerle hakaret edilmesi kendilerine aşağılama ve değersizleştirme getirir. Avam hakkında ise bu durum geçerli değildir.<sup>53</sup>

Ta'zîrin miktarındaki sayı ihtilafına da değinen Merğînânî, üst sınırla ilgili ihtilafı diğer kitaplardakilere benzer ifadelerle anlattıktan sonra, alt sınırın neden üç olarak belirlendiği konusuna şu açıklamayı getirmektedir: "Çünkü üçten az sayıda değnek vurma ile ta'zîr cezasının hedefi olan suçu engelleme ve caydırıcılık gerçekleşmez." Bununla beraber bazı fakihlerin görüşü olarak, bu

51 Kâsânî, *Bedâî'*, IX, 272.

52 Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 56-57.

53 Merğînânî, *el-Hidâye*, II, 116-117.

konuda da takdir yetkisinin yöneticiye ait olduğu, suçlu hangi ceza ile suç işlemekten uzaklaşacaksa o kadar ceza verilebileceğini de ilave etmektedir.<sup>54</sup>

Dövme cezaları arasında Kudûrî'nin yaptığı sıralamayı da aktaran müellif, bunların nedenleri hakkında bazı fikirler öne sürmektedir. En sert vurmanın ta'zîrden sonra sırasıyla hadd-i zina, hadd-i şürb ve hadd-i kazf şeklinde olduğunu, bu sıralamada etkili olanın, -sayılan hadler arasında- suçun ve cezasının kaynaklarda sübutu ve şüpheden uzaklığı olduğunu belirtmiştir.

Son olarak, yöneticinin had veya ta'zîr uyguladığı kişinin ölmesi halinde kanı heder olur hükmünü gerekçelendirme babında fikhî bir ilke olarak, "emredilen şeyin icrası, selamet şartıyla sınırlanamaz" ibaresini<sup>55</sup> kullanır. Ancak koca, hanımına ta'zîr uygularken bir zarar meydana gelirse tazmin etmelidir. Çünkü koca hanımını tedip konusunda memur değil, mutlak, yani serbesttir. Ayrıca Şafiî'nin had ve ta'zîr uygulanması neticesinde suçlu ölürse diyet gerekir şeklindeki karşı görüşüne cevap sadedinde müellif şöyle bir gerekçelendirme cümlesi de kullanır:

"Devlet başkanı/yönetici Allah hakkını gene Allah'ın emri ile aldığı için sanki Allah cezalandırılanın canını vasıtasız almış gibidir, dolayısıyla tazmin gerekmez".<sup>56</sup>

2.6. Hicri yedinci yüzyılda Irak ve Şam bölgesinde yaşamış meşhur Hanefî fakihî Abdullah bin Mahmud el-Mevsilî (v. 683/1284) Ebû Hanîfe'nin görüşlerini tercih ederek muhtasar bir metin ortaya koymayı arzu etmiş ve *el-Muhtâr* adlı kitabını yazmıştır. Daha sonra bu eserindeki hükümlerin naklî ve aklî gerekçelerini ise *el-İhtiyâr li-ta'lîl'l-Muhtâr* adlı şerhiyle ortaya koymuştur. Hanefî mezhebinin en muteber metinlerinden olan *el-Muhtâr* gayet veciz bir fûrû' el kitabıdır. Metinde ta'zîr konusu, kazif haddinin içinde birkaç satırlık bilgiyle verilir. Şerhte ise ta'zîr konusu için bir fasıl açılmıştır. Metinde hangi hakaret ve iftiraların haddi değil de ta'zîri gerektireceği belirtildikten sonra had ya da ta'zîr uygulanıp da ölen kişinin kanının heder olduğu belirtilmiş, kocanın karısına, süslenmeyi ve guslü terk etme veya evden izinsiz çıkma gibi sebeplerle ta'zîr cezası verebileceği ifade edilmiştir.<sup>57</sup>

Merğînânî'nin tercih ettiği görüş olan, eğer ulema veya Ehl-i Bey'ten bir kişiye bir hayvan cinsiyle hakaret edilirse ona ta'zîr cezası verilmesi gerekir ifadesini Mevsilî doğrudan metne almıştır. Şerhte ise, bu konuda eşraf ya da avam fark etmeksizin kime bu sıfatlarla hakaret edilirse suçu işleyene ta'zîr

54 Merğînânî, *el-Hidâye*, II, 117.

55 فعل المأمور لا يتقيد بشرط السلامة

56 Merğînânî, *el-Hidâye*, II, 117-118.

57 Mevsilî, *el-Muhtâr*, İstanbul, ts. (ofset baskı), s. 622.

cezası verilmesi gerektiğini ifade eden bir görüşe yer vermekte, gerekçe olarak da örf bakımından artık bunun bir sövgü sayıldığını belirtmektedir.<sup>58</sup>

2.7. Hanefî mezhebinin meşhur metinlerinden *Kenzü'd-dekâik*'in müellifi olan Ebu'l-Berekât en-Neseî (710/1310), usul, tefsir ve akaid alanlarında da meşhur bir âlimdir. *Kenz*, çok okunan ve şerh edilen metinlerden biri olmuştur.

*Kenz* metninde ta'zîr konusu, alışıldık şekilde Kitabü'l-Hudûd içinde ve hadd-i kazif bölümünün devamında bir fasılda ele alınmıştır. Konuya ta'zîri gerektiren ve gerektirmeyen hakaretlerin neler olduğunu sayarak giren müellif, şimdiye kadar geçen kitaplarda yer verilen örnek ifadelerin dışında yeni bir takım sözcüklerden de bahsetmektedir. Bunlar; münafık, deyyus, hain, kahpenin oğlu, zındık, kurtuban<sup>59</sup>, zinakârların sığınağı, hırsızların sığınağı, haramzade ifadeleridir. Burada dikkatimizi çeken, bu ifadelerin bir kısmının müellifin yaşadığı coğrafyada<sup>60</sup> kullanılan ve aslı Arapça olmayan kelimeler olmasıdır. Benzer şekilde ta'zîri gerektirmeyen ifadeler de farklı kelimelerden<sup>61</sup> örnekler veren *Kenz* müellifi, ta'zîrin sayısı ve ta'zîrde değnek cezasından sonra hapsin cevazı konularına da temas ettikten sonra ta'zîr cezasından doğan sorumluluk konusuna gelir. Burada, Merğînânî gibi o da, kocanın hanımına uyguladığı ta'zîrde meydana gelecek zarardan dolayı tazmin sorumluluğu olduğunu açıkça ifade eder.<sup>62</sup>

### 3. İstikrar Dönemi Metinleri (Hicri Sekizinci Asırdan Onüçüncü Asra Kadar)

3.1. *Hidâye*'nin şerhleri arasında ikisi özellikle ön plana çıkmaktadır. Bunlar, yaklaşık bir asır arayla Mısır'da yaşamış iki büyük fakihin eserleridir. Bunlardan birincisi olan Ekmelüddin el-Bâbertî (v. 786/1384)'nin *el-Înâye* adlı eseri ile İbnü'l-Humâm (v. 861/1457)'in *Fethu'l-kadîr* adlı şerhinde *Hidâye*'deki ta'zîr bahsine şerh olarak neler kattıklarına beraber bakacağız. Bunları temel almakla beraber Celâluddîn el-Kurlânî (v. 767/1366)'nin şerhindeki bilgilerden

58 Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, s. 622.

59 Bu da deyyus manasında olup, "kıltaban" kelimesinin Arapçalaşmış halidir, Molla Husrev, *Dürer*, II, 76. Kıltaban ise, karısıyla beraber başka bir erkeği bir arada gördüğü halde müdahale etmeyen kimseye denir, Şeyhîzâde, *Mecma'*, I, 567.

60 Neseî, Mâveraunnehr bölgesi şehirlerinden Neseî'de doğmuş, İran'ın bazı bölgelerinde müderrislik yapmış, Bağdat seyahatinden dönerken vefat etmiştir, Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 74-75.

61 Mesela, birine köpek, keçi, öküz, yılan, hacamatçı, boğa, muâcir (kiraya veren), veled-i haram, ayyar (boş gezen manasında, *Mecma'*, II, 567), nâkis, menkûs (ikisi de ters gelmek kökünden hakaret sözcüğüdür), suhra, dıhke (maskara anlamında), keşhan (uzak duran), ebleh, müvesvis dese ta'zîr gerekmez.

62 Neseî, *Kenzü'd-dekâik* (İbnNüceym'in şerhi *el-Bahrü'r-râik* ile beraber), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, V, 67-83.

de yeri geldikçe bahsedeceğiz.

Hidâyeşârihlerita'zîri, haddin altında kalan tediptir şeklinde kısa bir tarifile açıklarlar.<sup>63</sup>Bâbertîta'zîrin hapis, şamar vurma, kulak çekme, sert sözler söyleme, dövme, hâkimin sert bir yüzle bakması gibi yollarla olabileceğini belirtir. İmam Muhammed'in mali cezalandırmayı kabul etmediğini, Ebû Yûsuf'un ise buna cevaz verdiği bilgisini aktarır.<sup>64</sup>

Kurlânî; ta'zîrin fikhî yerini tayin ve şer'î delillerle ta'zîri temellendirme çabasına girmiştir. Buraya kadar incelediğimiz fıkıh bilginleri arasında, diğer birçok konuda şer'î deliller serd etme hususuna rastlamakla beraber, ta'zîr konusuna bu şekilde yaklaşan ve ta'zîrin meşruiyetini şer'î kaynaklarla ortaya koyan olmamıştır. Dolayısıyla bu hususta Kurlânî ilktir denebilir. İbnü'l-Humâm da onun yolundan giderek daha ayrıntılı temellendirmelerde bulunmuştur. Kurlani; ta'zîrinKur'ân ve Sünnet'ten birtakım delillerle meşru olduğunu ifade ederek, Nisâ suresinde (IV, 36) erkeklere hanımlarını terbiye ve tedip izni veren ayeti delil getirmiş, Sünnet'ten ise Peygamberimizin, birisine muhannes diye hakaret eden kişiyi ta'zîr cezası ile cezalandırmasını kaynak göstermiştir. Ayrıca müellif "sopanı ev halkından uzak tutma" manasında bir hadisi<sup>65</sup> de bu bağlamda rivayet etmektedir.<sup>66</sup>İbnü'l-Humâm ise bu delillere ilave olarak, "Allah, kamçısını ehlinin göreceği yere asan kişiye rahmet etsin"<sup>67</sup>, "hadler dışında on celdeden fazla vurulmaz"<sup>68</sup>, hadislerini aktarmakta, namaza alıştırma ve namaz eğitimi ile ilgili hadiste geçen "on yaşında namazı terk ederlerse vurun"<sup>69</sup> hadisini de bu çerçevede kullanmaktadır. Ayrıca ta'zîr cezalarının meşruiyeti konusunda bir icma oluştuğunu belirten İbnü'l-Humâm bu naklî delillerin yanı sıra aklî delil ("ma'kûl") olarak ise şu gerekçeyi zikretmektedir: Kötü fiiller meleke haline gelip daha da çirkin ve yanlış hareketlere yol açmasın diye engellenmelidir.<sup>70</sup>

63 التعریر تأدیب دون الحد; Kurlânî, *el-Kifâye*, V, 112; Bâbertî, *el-Înâye*, V, 112; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, V, 112.

64 Baberti, *el-Înâye*, V, 112.

65 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, (thk: Muhammed Fuâd Abdalbâki), Kahire, 1375, s. 15 (hadis no. 18);

66 Kurlânî, *el-Kifâye*, V, 112-113.

67 Bu rivayet, İbn 'Adiy'inel-Kâmil fi'd-du'afâ'sında geçmektedir (Suyûtî, *el-Câmi'u's-sağîr*, I-II, Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1425 (2004), s. 271, nu. 4428).

68 el-Buhârî, (tahkik: M. Fuâd Abdalbâki ve diğerleri), Kahire: el-Matbaa'atu's-Selefiyye, 1400, Hudûd, 42

69 Ebû Dâvûd, Salât, 26.

70 İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, V, 112.

İbnu'l-Humâm'ın ele aldığı diğer bir mesele, ta'zîri uygulama yetkisinin kimde olduğudur. Bu çerçevede bazı nakillerde bulunan şârih, kötülüğü giderme yetkisinin meşhur hadis<sup>71</sup> her bir ferde verildiğini, dolayısıyla Allah hakkı ağır basan suçlarda suçu engelleme gücüne sahip olan herkesin bu engelleme görev ve yetkisi çerçevesinde ta'zîr suçlarının işlenmesine engel olabileceğini ifade etmektedir.<sup>72</sup>

Önceki metinlerde sıkça tartışılan bir konu olan, ta'zîrin Allah hakkı mı kul hakkı mı olduğu dolayısıyla muhakemesi ve ispatında hadlerde aranan şartların aranıp aranmayacağı konusunda İbnu'l-Humâm şu önemli tespiti yapar:

“Şunu herkes bilir ki, ta'zîr, kul hakkı ve Allah hakkı kısımlarına ayrılır. Kul hakkı olanlarda şüphesiz ki bu hususlar (kul haklarıyla ilgili davalardaki hükümler) geçerlidir. Ancak Allah hakkı olanlarda yöneticinin onu bırakması caiz olmaz.”<sup>73</sup>

“Kim bir hadd (suçu) dışında hadde (hadd cezası sınırına) varırsa o azgınlardan olmuştur” şeklindeki hadis rivayetinin tariklerini de inceleyen İbnu'l-Humâm, hadisi zikreden el-Beyhakî'nin ve Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'in bu hadisin mürsel olduğunu bildirdiklerini ifade etmektedir. Bununla beraber mürsel hadisin Hanefîler ve birçok ehl-i ilim tarafından hüccet olarak kabul edildiğini ve amel etmeyi gerektirdiğini de ilave etmektedir.<sup>74</sup>

İbnu'l-Humâm son olarak, bazı ta'zîr suç ve cezalarını saymıştır. Bunların bir kısmı beşinci asır hukukçusu Serahsî'nin saydiklarıyla benzerlik arz etmektedir:

İçki satan ya da satın alan, namazı terk eden kişi hapsedilir, tedip edilir ve sonra salınır. Bir şeyleri yarattığını iddia eden büyücü erkek ve kadın tövbe etmezlerse öldürülür. Çünkü bu irtidat sayılır. Küfür sayılacak fikir ve sözlere sahip olmayan büyücüler ise hapis cezasına çarptırılırlar. Ayrıca Ramazan ayında oruç yiyen, içki imal eden, faiz yiyen Müslümanlar, şarkıcı ve ağıtçılar, kadına benzemeye çalışan erkek (muhanes) ta'zîr edilirler. Bunlar tövbe ve nedamet edinceye kadar hapsedilirler. Bir zimmîye hakaret eden, mahremi olmayan bir kadını öpen, sarılan veya şehvetle dokunan kişi de hapsedilir.<sup>75</sup>

### 3.2. Osmanlı şeyhülislamlarından Molla Husrev'in (v. 885/1480)özlü metni

71 “Sizden kim bir kötülükle karşılaşır onu eliyle değiştirsin, buna gücü yetmezse diliyle değiştirsin, buna da gücü yetmezse kalbiyle. Bu da imanın en zayıf derecesidir.” (Müslim, İmân, 49).

72 İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, V, 113.

73 İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, V, 113.

74 İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, V, 115.

75 İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, V, 119.



*Gurer* ve onun şerhi *Dürerü'l-hükkâm'* da ise bu konuda muteber metinlerin güzel bir özeti vardır. Zaten müellifin bu eserini ortaya koyma gayesi kendi ifadesiyle bir metn-i metin inşa etmek, en câmi ve önemli meseleleri zayıf kaviplerden arındırarak ortaya koymaktır.<sup>76</sup> Aynı husus, İbrahim el-Halebî'nin (v. 956/1594) *Multekâ'* sı için de söylenebilir. Yeni denebilecek bir hususa pek rastlanmamaktadır. Şeyhîzâde (v. 1078/1667)'nin *Multekâ* metnine yazdığı *Mecma'u'l-enhur* şerhi ise yaptığı açıklamalarla özellikle bazı tabirleri daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Mesela önceki metinlerde geçen "*Aleviyye*" den maksadın Hz. Ali'ye mensup yani onun soyundan gelen kişiler olduğunu belirtir. Onun Kuhistânî (v. 962/1554)'den<sup>77</sup> aktardığı bir görüşe göre ise Aleviyye dindar ve ahlak sahibi (muttaki) olan herkestir.<sup>78</sup> Bunun yanı sıra, sövme ve hakaretlerin hangisinin ta'zîri gerektirip hangisinin gerektirmediği konusunda ise şu ölçüyü vermektedir:

"Eğer, dinen haram olan, yapması insanın elinde olan (ihtiyarî), örfen de ayıp sayılan bir işi bir kişiye nispet ederse ta'zîr cezası verilir."<sup>79</sup>

3.3. Mısırlı Hanefî fakihî İbn Nüceym (v. 970/1563), Neseî' nin *Kenzü'd-dekâkik'* ine yazdığı *el-Bahrü'r-râik* adlı şerhte, ta'zîr konusunu birçok fakihin kitabından yaptığı alıntılarla geniş bir şekilde ele almıştır. Müellif, kendinden önce yazılan pek çok kaynağa sahip olduğunu belli edencesine yaptığı nakillerle konuları tartışmış, bazı hususlarda nihai sonuçlara varmıştır. Mesela; mali cezalandırmanın bir ta'zîr cezası olarak uygulanabilmesi meselesinde farklı rivayetleri ele aldıktan sonra mezhebin asıl görüşünün mali cezalandırma şeklinde bir ta'zîri kabul etmeme yönünde olduğu sonucuna varmaktadır.<sup>80</sup>

Ta'zîr cezasını uygulama yetkisi konusuna daha önceki bazı fakihler temas etmiştir. Ancak İbn Nüceym konuyu daha geniş bir biçimde ele almıştır. O, *Kenz'* in diğer bir şerhi olan *Zeyla'î* (v. 743/1343)'nin *Tebyîn'* ine atıfla şu rivayeti aktarır: Belhli Hanefî fakihî Hinduvânî (v. 362/973)'ye, karısıyla beraber bir adamı yakalayan kişi onu öldürebilir mi? diye sorulmuş, o da, silah kullanmadan sadece bağırarak ve vurmaya çalışarak ayrılacaklarını bilirse öldüremez, ancak sadece öldürmekle bu işe engel olacağını bilirse katletmesi caizdir, diye cevap vermiştir. Bu konuda başka alıntılar da yapan İbn Nüceym, şu sonuca varmaktadır:

76 Molla Husrev, *Gurer*, (şerhi *Dürerü'l-hükkâm'* la birlikte), İstanbul, 1979, I, 5.

77 *Câmi'u'r-rumûz* adlı eseriyle tanınmış Horasanlı Hanefî fakihî.

78 Şeyhîzâde, *Mecma'*, II, 568

79 Şeyhîzâde, *Mecma'*, II, 568.

80 İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, V, 68.

“Bu kıyasa göre, zulmeden, yol kesen, haksız vergi alan, az bir değeri olsa da herhangi bir konuda zalimlik yapanlar, onların yardımcıları ve kötülük yolunda çalışanlar, bunların hepsinin de katli caizdir, bunları öldüren sevaba girer. Bu kişilere bu cezayı, günahı işleme anında herkes verebilir. Ancak günahı işlemeyi bıraktıkları andan itibaren hâkimden başkası ceza veremez.”<sup>81</sup>

İbn Nüceym’in şerhi kaynak bakımından zengin olsa da, çoğu yerde rivayetleri ve farklı görüşleri nakille yetinmekte, bunlar arasında bir tercihte bulunmamaktadır. Dolayısıyla onun bu şerhinden konuyu takip etmek temel *fürû’* metinlerinde rastlanılmayan bazı ayrıntıları görme açısından yararlıdır. Ancak mezhebin görüşünü anlamada çok yönlendirici değildir.

3.4. Timurtâşî (v. 1004/1596), Hanefî fıkında muhtasar metin yazma geleneğinin son temsilcisi sayılabilir. Çünkü onun kaleme aldığı *Tenvîrû’l-’ebsâr’* dan sonra *fürû’*-ı fıkıhta bu şekilde bir telife rastlamıyoruz. Mutemet görüşlere dayanarak telif ettiği bu eserinde klasik tertibi takip eden Timurtâşî, ta’zîr konusunu da alıştığımız çizgilerde yazmıştır. Bununla beraber onun, daha önceki muhtasar metinlerden ziyade şerh ve haşiyelerde yer alan bazı hükümleri metne aldığını görüyoruz. Mesela, ta’zîr cezasının mali cezalandırma şeklinde uygulanamayacağı ilkesi ilk defa onun eserinde metne alınmıştır. Gene burada, bir günaha veya suça başka şekilde engel olunamayacaksa suça şahit olanın suçluyu öldürmesinin de ta’zîr çerçevesinde zikredildiğini görmekteyiz.<sup>82</sup>

*Tenvîrû’l-’ebsâr’*ın en meşhur iki şerhinden birisi olan Haskefî (v. 1088/1677)’nin *ed-Dürru’l-muhtâr’*ına gelince, o da şerhettiği metinde kısa geçilen hususları birçok muteber Hanefî fıkıh kitabından yaptığı alıntılarla zenginleştirmiş, bazı konularda da kendi fikrini ortaya koymuştur. Haskefî, şerhinde ta’zîr konusunun sonuna “*fürû’*” başlığı ile bazı meseleler eklemiştir. Bunlar, başka konuları da ilgilendirmekle beraber ta’zîr konusuna örnek olarak zikredilmiştir. Müellifin zikrettiği hükümlerden birkaçı şöyledir: Kocasından ayrılmak için bir hile yolu olarak irtidat eden kadın yetmişbeş kamçı ile cezalandırılır ve başkasıyla evlenmesine müsaade edilmez. Hanefî mezhebinden ayrılıp Şafîî mezhebine geçen kişiye ta’zîr cezası verilir. Kinaye yoluyla kazifte bulunan kişiye de ta’zîr cezası tatbik edilir.<sup>83</sup>

Hanefî fıkında son büyük muhakkik âlim olarak İbn Âbidîn (v. 1252/1836) kabul edilir. O, gerek yazdığı pek çok risaleyle gerekse de devasa eseri *Hâşiyetu Reddi’l-Muhtâr* ile adeta bu fukaha zincirine son bir halka olarak eklenmiştir. Bu eser, Haskefî’nin *ed-Dürru’l-muhtâr’*ı üzerine yazılmıştır. İbn

81 İbn Nüceym, *el-Bahrü’r-râik*, V, 70.

82 Timurtâşî, *Tenvîrû’l-’ebsâr*, IV, 59-82.

83 Haskefî, *ed-Dürru’l-muhtâr*, IV, 80-81.

Âbidîn Haskefi'nin eserini esas almakla beraber yer yer konuları derinlemesine açmış, farklı başlıklar altında birçok fikhî görüş arasında tercihler yapmış, önemli nakillerde bulunmuştur.

İbn Âbidîn, ta'zîr konusuna ta'zîrin tanımı ve bu hususta Haskefi'nin işaret ettiği bir hatayı incelemekle başlar. Ardından ta'zîr ile haddin farklarını sıralar.<sup>84</sup> Sonra, ta'zîrin ne suretle uygulanacağı meselesinde, yalancı şahitlikte olduğu gibi teşhir ve yüzü karartma ile de uygulanabileceğini belirtir.<sup>85</sup>

Ta'zîr cezası olarak öldürme meselesini de açan İbn Âbidîn, maslahat gerektirdiğinde ölüm cezasının verilebileceği esasına vurgu yapmakta, bu konuda Peygamberimiz ve ashabından rivayet edilen uygulamaları da zikrederek buna "siyaseten öldürme" adının verildiğini söylemektedir. Kendi cinsinden öldürme cezası verilen suçlarda ve tekrarlanmak suretiyle büyüyen cürümlerde öldürme yoluyla ta'zîr uygulanmasının sözkonusu olacağını ifade eden İbn Âbidîn, buna misal olarak bir zimmînin Hz. Muhammed'e hakaret ve sövme suçunu mükerreren işlemesi halini vermektedir.<sup>86</sup>

İbn Âbidîn, iki konuyu daha dikkatli bir bakış açısıyla ele alınca farklı sonuçlara varılabileceğine işaret etmektedir. Birincisi, ta'zîrin sadece günah sayılan fiillerden dolayı gerektiği ilkesinin istisnaları olduğudur. Çünkü çocuğa ve sanığa ta'zîr uygulanması, fitnesinden korkulan kişinin sürgün edilmesi örneklerinde görüldüğü gibi ortada bir günah ve suç yoktur. İkincisi, cezası mukadder bir had olmayan her günahta ta'zîr gerekir kuralına başka bir açıdan bakılınca had uygulanan yerlerde de ta'zîr uygulandığı olur. Bu bir ilave ceza olarak da düşünülebilir. Mesela zina eden kişilerden evli olmayanlara had cezasının üzerine siyaseten ve ta'zîren bir de sürgün cezası verilmesi gibi.

Haskefi'nin ta'zîr cezası uygulanacak durumlara verdiği misallerden Şafîî mezhebine geçme meselesini *Hâşiye'* de açan İbn Âbidîn burada kastın ilmî bir şekilde mezhepleri inceleyip bilinçli bir karar verme ve mezhep değiştirme ya da tercihte bulunma olmayıp, keyfi ya da dünyevi bir maksada mebni<sup>87</sup> olan mezhep değiştirme olduğunu ifade etmektedir.<sup>88</sup>

## Sonuç

84 İbn Âbidîn, *Hâşiye*, IV, 60-61.

85 İbn Âbidîn, *Hâşiye*, IV, 61.

86 İbn Âbidîn, *Hâşiye*, IV, 62-63.

87 Bu duruma bir örnek olarak şu kıssayı anlatır: Ebû Hanîfe'nin talebelerinden birisi ashab-ı hadîsten birinin kızına talip olmuş, kızın babası ise kızıyla evlenebilmesi için onun mezhebini terk etmesini şart koşturmuş. Öğrenci de bunu kabul edip Ebû Hanîfe'nin mezhebini terk etmiş ve kızla evlenmiştir. Bu durum Ebû Hanîfe'ye sorulduğunda, nikâh caizdir, ama onun ölüm anında imansız gitmesinden korkarım. Çünkü o, hak bildiği mezhebini hafife almış ve değersiz bir dünyalık için terk etmiştir, demiştir, *Hâşiye*, IV, 80.

88 İbn Âbidîn, *Hâşiye*, IV, 80.

Dinin amelî hükümlerini içeren fürû'-ı fıkıh kitaplarında ceza hukukuna ait hükümler, "hudûd", "cinâyât", "kıyas" ve "diyât" gibi bölüm başlıkları altında yer almıştır. Klasik tasnifte, suç türleri arasında had ve kıyas suçlarından sonra gelen ta'zîr suçları ve bunların cezalandırılması ise genelde hadler bölümünde bir ek olarak verilmiştir. Hanefî fürû' kitaplarını ve bunlar içinde de özellikle temel metinleri esas alarak ta'zîr bahislerinin gelişimini incelediğimiz bu çalışmamızda da bu durumu görmekteyiz. İlk muhtasar eserlerde diğer konularda olduğu gibi tertip ve sistem açısından ta'zîr konusu da dağınık bir vaziyette iken Kudûrî'nin *Muhtasar'ı* ve onu izleyen başta Alâuddin es-Semerkandî'nin *Tuhfetü'l-fukahâ'sı* ve Merğînânî'nin *el-Hidâye'si* olmak üzere pek çok fürû' kitabında ta'zîr bahsi hadler içinde kazif haddi bölümünün hemen ardından işlenmiş ve klasik fürû' metni içindeki yeri belirlilik kazanmıştır.

Muhteva açısından ise, ta'zîrin genelde, kazif haddi cezasının tatbik edilemediği suçlar için bir bedel ceza (alternatif ceza) olarak öne sürüldüğü, ta'zîrle ilgili bazı hükümlerin de bu arada zikredildiği görülmektedir. Ta'zîr cezasının miktarı ve sayısı, ta'zîrin kime ne şekilde uygulanacağı, ta'zîr cezasının uygulanmasında sınırı aşmadan doğacak mesuliyet, ta'zîr suçunun muhakemesi ile ilgili bazı tali konular ilk eserlerden başlayarak sürekli incelenmekle beraber, ta'zîrin tanımının ve şer'î delillerinin ortaya konmasının nispeten geç bir dönemde (Hicrî VIII. asır) yapıldığı görülmektedir.

Ta'zîr bahisleri üzerinden Hanefî fürû' literatürünü ana hatlarıyla incelediğimizde, muhtasar eserlerde belli bir çizginin izlendiğini, daha net ifade etmek gerekirse özellikle Kudûrî metninin ufak tefek değişikliklerle korunduğunu görmekteyiz. Bununla beraber zamanla, metne alınan ya da metinden çıkarılan ifadeler ve kelimelere de rastlanmaktadır. Ancak asıl değişiklik ya da hareketlilik şerh ve haşiyelerde görülmektedir. Dolayısıyla fıkıh metinleri üzerinde yapılan araştırmalarda, ana metinlerden konuyu izlemenin yanı sıra, şerh ve haşiyelerin de göz ardı edilmemesi gerektiği anlaşılmaktadır.

## KAYNAKÇA

- Aybakan, Bilal, "Fürû' Fıkıh Sistematiği Üzerine", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, 2007, sayı 31, s. 5-32.
- Bâbertî, Ekmelüddin, *el-Înâye*, Beyrût: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 1986, I-IX (İbnü'l-Hümâm'ın Fethü'l-kadîr'inin kenarında).
- Bardakoğlu, Ali, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, Ankara, 1997, XVI, 1-21.
- Başoğlu, Tuncay, "Ta'zîr", *DİA*, İstanbul, 2011, XL, 198-202.
- Behnesî, Ahmed Fethî, "Ta'zîr" maddesi, *el-Mevsû'atu'l-cinâiyyefi'l-fıkhî'l-İslâmî*, Beyrût, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1991.
- Beyhakî, Ahmed b. Huseyn, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I-IX, Beyrût: Dâru'l-Marife, 1424.

- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, I-VIII, İstanbul: Bilmen yayınevi, 1967-1970.
- Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, (tahkik: M. Fuâd Abdülbâki ve diğerleri), I-IV, Kahire: el-Matbaa'atu's-Selefiyye, 1400.
- Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, (tahkik: Muhammed Fuâd Abdülbâki), Kâhire, 1375/1955.
- Ebu Davud, *es-Sünen*, I-V, (Hattâbî'nin şerhi Me'âlimu's-sünen ile beraber), İstanbul: Çağrı yayınevi, 1981.
- Hamidullah, Muhammed, *İmam-ı Azam ve Eseri*, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul: Çağaloğlu yayınevi, 1963.
- Haskefî, Alâuddin Muhammed b. Ali, *ed-Dürü'l-muhtâr*, I-VIII, İstanbul: Kahraman yayınları, 1985 (İbn Âbidîn haşiyesi ile beraber).
- İbn Âbidîn, *Hâşiyetü'Reddi'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, I-VIII, İstanbul: Kahraman yayınları, 1985.
- İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik ŞerhuKenzi'd-dekâik*, I-VII, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvâhid, *Fethu'l-kadîr*, I-IX, Beyrût: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 1986.
- Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1999.
- Kâsânî, EbûBekr b. Mes'ûd, *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*, I-X, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa bin Abdullah, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübive'l-funûn*, I-II, neşir: Kilisli Rifat Bilge ve Muhammed Şerafettin Yaltkaya, İstanbul 1941.
- Kudûrî, *el-Muhtasar*, I-II, (tahkik: Abdülmecid Tu'me Halebî). Beyrût, Dâru'l-Ma'rife, 1998, (Meydânî'nin *Lübâb* adlı şerhiyle beraber).
- Kureşî, Abdulkadir b. Muhammed, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, I-V, (tahkik: Abdulfettah Muhammed el-Hulv), Cize: Dâru'l-Hicr, 1993.
- Kurlânî, Celâluddin b. Şemseddin, *el-Kifâye*, I-IX, Beyrût: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 1986.
- Leknevî, Abdülhayy, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, Beyrût, ts.
- Merğînânî, Burhânüddin Ali bin Ebûbekr, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedâ*, I-IV, İstanbul: Kahraman yayınları, 1986.
- Mevsilî, Mecdüddin Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, İstanbul: Pamuk yy.,ts.
- Molla Husrev, Muhammed b. Feramuz, *Düreru'l-hükkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm*, I-II, İstanbul, 1979 (İstanbul 1307 baskısından ofset).
- Muhammed İbrahim Ahmed Ali, "el-Mezheb 'inde'l-Hanefiyye", *Dirâsâtü'l-fıkhi'l-İslâmî* içinde, Mekke: Câmî'atu Ummi'l-Kurâ, tarihsiz.
- Müslim, *el-Câmi'u's-Sahîh*, (tahkik: Muhammed Fuad Abdülbâki), I-IV, İstanbul: Çağrı yayınları, 1981 (1956 baskısından ofset).
- Nesefî, Ebu'l-BerekâtHafızuddin, *Kenzü'd-dekâik*, I-VII, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997, (İbnNüceym şerhi *el-Bahrü'r-râik* ile beraber).
- Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara: DİB yayınları, 2006.
- Semerkindî, Alâuddin, *Tuhfetu'l-fukahâ*, I-III, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1984.
- Serahsî, Muhammed b. EbîSehl, *el-Mebsût*, I-XXX, Beyrût: Dâru'l-Marife, 1986.
- Suyûtî, Celâluddin b. EbîBekr, *el-Câmi'u's-sağîr fi ehâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr*, I-II, Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1425 (2004).

Şekerci, Osman, *İslâm Ceza Hukukunda Ta'zîr Suçları ve Cezaları*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996.

Şeybânî, *el-Asl*, I-XII,( tahkik ve neşir: Mehmet Boynukalın), Beyrût: DâruİbnHazm, 2012.

Şeybânî, Muhammed b. Hasen, *el-Câmi'u's-sağîr* (Abdulhayy el-Leknevî'ninen-*Nâfi'ul-kebîr* adlı şerhi ile beraber), Karaçi, 1990.

Şeyhizâde, Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman, *Mecma'u'l-Enhur şerhu Multekâ'l-ebhur*, I-II, İstanbul, 1292/1875.

Tahâvî, EbûCa'fer, *el-Muhtasar*,(tahkik: Ebu'l-Vefâ el-Efgânî),Haydarabad, ts.

Timurtâşî, Muhammed b. Abdullah, *Tenvîru'l-ebâr ve câmi'u'l-bihâr*, I-VIII, İstanbul, 1985 (Haskefî şerhi ve İbn Âbidîn haşiyesi ile beraber).

Ünal, Halit, "Bedâiu's-Sanâi'", *DİA*, Ankara, 1992, V, 294.